

Николай Кънев

ПРЕДСТОЯТЕЛИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА
ДО ПОСТИГАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА
ЦЪРКОВНА АВТОКЕФАЛНОСТ

Nikolay Kanev

THE PRIMATES OF THE BULGARIAN CHURCH UNTIL
THE ACHIEVEMENT OF THE BULGARIAN
CHURCH AUTOCEPHALITY

Abstract: *This study examines the issue of the heads of the Bulgarian Church from its establishment after the Christianization of Bulgaria, carried out by Khan/Prince Boris-Michael (852–889), until the moment when it officially acquired the status of an autocephalous church. Chronologically, the first among these primates was Isaiah who headed the Bulgarian Church until 866 and bore the title of Bishop of Bulgaria – an indication that, in the first few years after the Bulgarian state’s conversion to Christianity, its territory was considered to be a separate episcopal diocese. In 866, Boris I came into contact with Pope Nicholas I (858–867) and in practice, until 870, the Church in Bulgaria recognized the supremacy of Rome over it. During this period, however, the Bulgarian Church did not have its own titular head, and only in 869–870, in less than a year, it had a temporarily appointed primate, namely Bishop Grimoald of Polymartia who had been appointed interim leader of the Bulgarian ecclesiastical diocese by Pope Hadrian II (867–872). Despite Rome’s principal agreement for a future archbishopric of Bulgaria, the Bulgarian ruler and the Roman Curia failed to reach a consensus on the question of the future Bulgarian archbishop’s personality, which pushed Prince Boris I to negotiate with Byzantium. Constantinople was not prone at all to allow the Roman Curia to establish its influence so close to its borders in the Balkan Peninsula. As a result of these negotiations, Boris I received the consent of Constantinople to establish an independent Bulgarian archbishopric with internal autonomy, which was officially done with the decision of the Fourth Council of Constantinople (adopted by Rome as the Eighth Ecumenical Council) on 4 March 870.*

This decision gave the Bulgarian Church the rank of archbishopric and placed it under the supremacy of the Patriarchate of Constantinople. From 870 onwards, only two archbishops certainly headed the Bulgarian archbishopric until the moment it became an autocephalous church (the author refers to the period 877–879): Joseph and George. The latter took over the Church as early as the autumn of 877. Later, he was inaugurated as the first head of the already autocephalous Bulgarian Church. For only 15 years, the ecclesiastical organization in Bulgaria made truly remarkable progress: institutionalization of the Church through the formation of a completely separate ecclesiastical diocese, covering the entire territory of the Bulgarian state, transformation into an independent Church with the status of a separate autonomous archbishopric, and finally an autocephalous archbishopric. Thus, after three centuries, the Bulgarian Church became the first newly established autocephalous church in Pax Christiana.

Keywords: *Bulgaria; Bulgarian Church; autocephalous archbishopric of Bulgaria; Rome; Prince Boris-Michael; Pope Nicholas I; Pope Adrian II; Bishop Isaiah; Archbishop Joseph (Stephen); Archbishop George; Bishop Paul of Populonia; Bishop Grimoald of Polymartia; Bishop Formosus of Portus; Fourth Council of Constantinople.*

Приемането на християнството като официална религия на българската държава през 60-те години на IX век¹ е акт от епохално зна-

¹ Обичайно в историографията като година на покръстването на Борис и на България най-често се посочва или 864 г., или 865 г., макар че и досега продължават научните дискусии по този въпрос. И до днес е валидна констатацията на известния полски историк Тадеуш Вашилевски по отношение на Покръстването, който пише: „Точната дата на покръстването на Борис-Михаил, княза на българите, и на неговия народ досега не е установена от изследователите и се колебае в границите от 4 години – от 863 до 866 г.“ [Василевски, Т. 1997, с. 31]. Самият Вашилевски в цитираната студия аргументира тезата, че Борис се покръства на 26 май 866 г. [Василевски, Т. 1997, с. 31–42), докато редица учени приемат, че Покръстването е осъществено през 865 г., като сред тях могат да се посочат например имената на В. Златарски [Златарски, В. 1971, с. 55–56] – между 1 и 19 септември 865 г., като предполага, че най-вероятно е на 14 септември – Кръстовден, Ст. Рънсиман [Рънсиман, С. 1993, с. 97] – Борис се покръства в началото на м. септември 865 г., Д. Ангелов [Ангелов, Д. 1991, с. 157] и др. Сред авторите от втората половина на XIX в., като напр. Е. Голубинский, К. Иречек и М. Соколов [Голубинский, Е. 1871, с. 26, с. 242–246]; [Иречек, К. 1878, с. 184]; [Соколов, М. 1879, с. 147–155], доминира схващането, че Покръстването е осъществено през 864 г. или най-късно в началото на 865 г.

чение за България и българския народ и само по себе си е напълно достатъчно да отреди на владетеля покръстител Борис I особено важно място в българската, а и в европейската средновековна история. Покръстването на България неизбежно влече след себе си и създаването на нейна църква, която поема духовното попечителство над българския народ и която още в началния етап на своето съществуване е изправена пред предизвикателството да осъществи в кратък срок трансформацията си в самостоятелна Българска народностна поместна църква. Българската църква, осъществявайки успешно тази всъщност колосална трансформация, осигурява на България и на българския народ църковна самостоятелност и независимост, което по своето значение е един наистина фундаментален резултат за българските държавност и народ. Акт, почти безпрецедентен за онази епоха, който определя изцяло християнското бъдеще на България и българите и който няма да бъде повторен, поне не и в този си вид и обем, от никой друг в християнския свят през следващите почти четиристотин години. Един от важните и не докрай изяснени въпроси, свързан с утвърждаването на българската църква и постигането – при това много скоро след създаването ѝ – на самостоятелен статут от нейна страна и който е обект на настоящото изследване, е този за главите на българската църква в периода преди постигането на нейната автокефалност и за тяхната хронология.

* * *

Неразривно свързано с процеса на официалното християнизиране на България е и изграждането на църковната организация в земите

През 1933 г. Андре Вайан и Михаил Ласкарис аргументират становището си, че годината на Покръстването най-вероятно е 864 г., като *terminus post quem* е месец май същата година [Vaillant, A., M. Lascaris 1933, p. 5–15] и отхвърлят обвързването на надписа от Балши като указание за годината на Покръстването. За В. Гюзелев и И. Божилов покръстването на българите е започнало през 864, с покръстването на самия Борис I, неговото семейство и една част от неговите приближени [Божилов, И., В. Гюзелев 1999, с. 172], а допълнително Иван Божилов прецизира схващането си, че официалното кръщението на България е процес, започнал в началото на 864 г. с кръщението на Борис I и приключил през 865 г. – след потушаването на бунта на 52-та боили [Божилов, И. 2017, с. 24]. Откритият в Балши (в дн. Югозападна Албания) надпис с името на Борис-Михаил постави основите на схващането, че кръщението на българския владетел се е състояло на 14 септември 864 г. (вж. и цитираната по-горе препратка към [Златарски, В. 1971, с. 55–56], както и [Златарски, В. 1923–1924, с. 61–91]). Цялостен обзор по въпроса за Покръстването и изворите за него вж. в специализираното извороведческо изследване на академик Васил Гюзелев [Гюзелев, В. 2006], а конкретно историографски обзор – пак там на с. 17–18, както и у [Николова, К. 2009, с. 31–52].

на българската държава, което изглежда е започнало още със самото Покръстване, и началният му етап е протекъл успоредно с него, тъй като ускореното покръстване на многобройния български народ, за разлика от това на неговия владетел, е на практика невъзможно без наличието на достатъчно разклонена и функционираща църковна организация, обхващаща територията на българската държава и съответно „ударното“ ѝ изграждане е било основна задача както за Борис-Михаил, така и за Константинопол. Несъмнено липсата на стабилна и, естествено, достатъчно развита църковна структура в България принципно би поставила под съмнение както успешното протичане на самото покръстване върху обширните територии на българската държава, така и трайния и устойчив резултат от неговото осъществяване. Нито новопокръстеният български владетел, нито неговите покръстителни биха допуснали това и респективно затова незабавното изграждане на някаква действена църковна организация в България не подлежи на никакво съмнение.

По всяка вероятност първият предстоятел на изграждащата се в България църковна организация е епископ Исая, който впрочем е напълно непознат от писмените извори и е засвидетелстван единствено по сфрагистичен път – чрез негов печат, открит в землището на Смядово и публикуван първоначално от Ст. Билик², а след това включен от Ив. Йорданов в меродавния му „Корпус на печатите на средновековна България“³.

² [Билик, С. 1997, с. 363–366]. Първоиздателят на моливдовула Стефан Билик твърде колебливо го датира към 20-те – 40-те години на IX в., основавайки се изключително върху иконографските и палеографските особености на печата [Билик, С. 1997, с. 364]. Въз основа на предложената от Билик датировка, някои автори възприеха тезата за наличие на действаща църковна организация в България още преди официалното покръстване, а някои от тях, стъпвайки върху част от аргументите на Билик за палеографията и иконографията на печата на *Исая, епископ на България*, дори се опитаха да изместят датировката на моливдовула към края на VIII – началото на IX в. и на тази база да лансират идеята за наличието на значително християнско население в България и за епископална организация на християните в рамките на българската държава още в края на VIII в. или най-късно в началото на IX в. (Николова, Б. 2007, с. 49–55], като съответно Исая „...е бил глава на християнската общност в България преди покръстването, някъде в края на VIII или още по-възможно в първите десетилетия на IX в.“ [Николова, Б. 2007, с. 53].

³ [Йорданов, И. 2001, с. 78–79]. С право Иван Йорданов ревизира датировката на печата на Исая и, с оглед на цялостното отнасяне на печата към IX в. и като отчита историческия му контекст, датира моливдовула към 864–866 г., изтъквайки като основен аргумент факта, че „...епископия България би могла да съществува от 864 до 866 г.“ и само в „...сферата на хипотезите би могло

Началото на светителстването на Исаия като епископ на България е поставено през 864 или най-късно през първата половина на 865 г., като съответно той не заема този пост дълго време – някъде около две години (между минимум малко повече от една година и максимум около две години и половина). Невъзможно е, разбира се, да се каже със сигурност дали Исаия е този, изпратен от Константинопол епископ, който от името на император Михаил III покръстил лично самия владетел Борис, давайки му името на височайшия му кръстник – Михаил. Все пак изглежда логично именно йерейт, изпратен начело на мисията за покръстване на българския владетел и неговото обкръжение, да е едновременно с това натоварен с отговорността да оглави и изграждането на църковната организация в България, т.е. назначеният за първи епископ на България Исаия и епископът, извършил от името на император Михаил III акта на личното приобщаване на Борис към християнската религия, е вероятно да са едно и също лице. Безспорно няма основания да се допусне, че преди Исаия друг епископ е оглавявал, дори и за съвсем кратко, новосъздадената и тепърва изграждаща се църковна организация в България, не само поради липсата на каквито и да е изворови податки, но и поради чисто хронологични причини (времето от покръстването на Борис до края на дейността на Исаия като епископ на България е твърде кратко), а и поради това, че не би било обосновано в

да се допусне и един по-ранен период – преди 864 г. Собственикът на разглеждания печат, Исаия, вероятно е бил първият прелат на новопокръстената страна. За личността му не се знае нищо. Самото име се оказва твърде рядко и не се среща в списъците на епископите от съборите през IX в.“ [Йорданов, И. 2001, с. 79; вж. още Йорданов, И. 2008, с. 44–47]. Датировката, предложена от И. Йорданов, е обоснована и логична, а освен това трудно може да се настоява за сигурното датиране на един печат само въз основа на неговите иконографски и палеографски особености. Неслучайно Стефан Билик с голямо колебание предлага своята датировка на този моливдовул в първичната му публикация, тъй като иконографските и палеографските му особености действително създават впечатлението, най-общо казано, за времето на иконоборския период във Византия, но като цяло между част от тях има определена асинхронност, а и някои са срещани и през втората половина на IX в. (а и дори след това). Във връзка с това ми се струва удачно да подчертая, че не един и не два са примерите, които недвусмислено показват, че понякога всъщност инвокативните монограми и въобще палеографските и иконографските особености, които са характерни за определени периоди, могат да бъдат срещнати и при хронологически много по-късни печати. В това отношение като емблематичен пример може да бъде посочен моливдовулът на константинополския патриарх Евстатий (1019–1025), който по своя външен облик изглежда поне с два века по-ранен, отколкото е в действителност [вж. Zacos 1984, no. 13].

една едва започнала цялостната си християнизация страна от Константинопол да бъде изпратена неподходяща и/или неавторитетна фигура за неин пръв епископ, което да наложи скорошната му замяна. Подобен ход би имал крайно негативен както имиджов, така и организационен ефект по отношение и на църквата, и на новата религия, налагана сред народ, който, поне в значителната си част, остава привързан към традиционните си и дълбоко вкоренени езически вярвания. Изглежда изключено Византия да си позволи действия, създаващи впечатление за изначална нестабилност на християнската църква в България и съответно да извършва скоротечни промени в управлението на новосъздадената българска епископска катедра.

Печатът на Исаия недвусмислено свидетелства, че той е *епископ на България*, т.е. че първоначално новопокръстената държава⁴ в църковно-структурно отношение е приета за една-единствена епархия. Това, на първо време, освен че вероятно можело да се приеме за релевантно към все пак начеващия процес на официална християнизация на страната и съответно – и на един първоначално все още сравнително по-малък брой на християнското паство в България, нуждаещо се от архиерейско обгрижване, се явява и решение, макар и временно и нетрайно (поради недостатъчната си степен на задоволителност за българския владетел), на проблема с удовлетворяване желанието на Борис I за създаването на единна българска църква, обхващаща цялата територия на българската държава.

Конституирането на България като една епархия, разбира се, може да бъде само кратковременно положение, тъй като с оглед и на големината, и на многобройното население на България, това не е оправдано както от църковно-институционална, така и от чисто политическа гледна точка и като решение то всъщност не е нито достатъчно функционално, нито пък е съответствало на значението, авторитета, а и на амбициите на Борис-Михаил.

Стремежът на Борис за обособяване на единна българска църква, чиято юрисдикция да обхваща цяла България, е изначален и недвусмислен и отговаря в пълна мяра на интересите на българската държава и на нейния владетел. Той се потвърждава и илюстрира и от факта на назначаването на Исаия за *епископ на България*, с което още веднага след Покръстването се налага разглеждането на територията на българската държава като един цялостен църковен диоцез (т.е. българската терито-

⁴ Или по-скоро – новопокръстваната българска държава, тъй като процесът на християнизация на многобройното ѝ население е изисквал известно време и съответно покръстването на българите като фактическа реализация просто нямало как да бъде еднократен акт.

рия да не попада в рамките на различни диоцези с различно църковно подчинение), както и от поставеното от Борис при контактите му с Рим само година-две по-късно искане за издигане на български патриарх, категорично потвърждение за което намираме в *Отговорите* на папа Николай I до княз Борис-Михаил [**Responsa**, 1940, § 72]. Отстояването и налагането на третирането на България като единен църковен диоцез със собствена самостоятелност е крайъгълният камък на цялата църковна политика на Борис I. Постигането на тази негова цел чрез създаването на самостоятелната Българска църква само няколко години след акта на официалното покръстване на България е сред от най-значимите и забележителни успехи на Борис, който има огромно значение за бъдещето на българския народ и на българската държава и който недвусмислено го показва и като изключително далновиден български владетел.

Не може да се каже дали по време на краткото светителстване на Исаия като епископ на България са правени някакви подготвителни стъпки за бъдещо изграждане на по-разклонена епархийска мрежа, но определено няма никакви преки податки за това. Най-ранните по-конкретни сведения за наличие на суфраганни епископи в българския църковен диоцез могат да бъдат отнесени към самото начало на 70-те години на IX в., а съответно – за съставни епархии в неговите рамки (които сведения при това са косвени) – към късната есен на 867 г., т.е. няма никакви такива, които да могат да бъдат отнесени към времето на краткотрайната първа византийска духовна доминация в България до 866 г. Вероятно самата Византия не бърза да съдейства за активно изграждане на разклонена епархийска структура в България, тъй като на този етап в Константинопол разглеждат въпроса за християнизирването на България и за създаването на съответната църковна организация в нея изцяло въз основа на презумпцията, че църковната организация в България ще е ординерна част от диоцеза на Константинополската патриаршия и съответно най-вероятно изглежда да са имали нагласата, че при нейното изграждане ще се залага не толкова на създаването на нови епископски средища на територията на българската държава (освен, разбира се, при безусловна необходимост от това), а преди всичко на постепенното реално възобновяване на старите епархии (или поне на една част от тях), съществували преди налагането на българската власт и повечето от които продължавали да фигурират в notiциите на патриаршията. Това обаче би означавало тези епархии да бъдат върнати в рамките на съществуващите църковни провинции – митрополии, към които принадлежали по право съгласно патриаршеските notiции и съгласно традиционната църковно-административна териториална подялба на митрополитските диоцези на патриаршията, а в някои случаи – дори и възстановяване на практически отдавна престанали да съ-

ществуват стари църковни провинции на българска територия. С други думи, за Византия е изглеждало логично да се опита да възстанови в България старата традиционна църковно-административна структура отпреди българското настаняване на Балканския полуостров, а това е било несъвместимо с желанието на Борис за единна Българска църква, обхващаща всички предели на държавата му. При това положение и двата преплитачи се въпроса – за създаването на българска архиепископия и за изграждането на нови и/или възстановяването на по-рано съществували епархии на територията на българската държава – неизбежно изискват от Византия или категорично да се обяви срещу стремежите на Борис-Михаил за цялостна, обособена организация на църквата в България като единна и по-възможност (ако не веднага, то поне в перспектива) самостоятелна Българска църква с диоцез, обхващащ цялата територия на България, или да направи значителен компромис в това отношение, който очевидно на този етап тя не е желала да направи или поне би искала максимално да отложи, така че със сигурност и василевсът, и патриархът не са имали абсолютно никакъв интерес (или най-малкото – не и в този начален момент) да променят статуквото по отношение на църковната организация в България, наложено с изпращането на епископ Исая, в посока на желаното от Борис. Освен това Борис добре разбира, че дори Византия да се откаже от евентуални опити за възстановяване на първоначалната църковна организация, съществувала на териториите, вече подвластни на българската държава, това съвсем не гарантира единството и самостоятелността на църквата в България, тъй като на нея в Константинопол се гледа като на ординерна част от патриаршеския диоцез, която с нищо не се отличава по статут от останалите църковни области в него. В такъв случай максималното, което Борис би могъл да се надява да получи от Константинопол по отношение на църквата в държавата си, е тя евентуално да бъде обособена като все пак една-единствена църковна провинция, която да има аналогичен статут с този на всяка друга от митрополиите в състава на константинополския патриаршески диоцез. Дори такъв вариант, който впрочем би следвало да е напълно приемлив компромис за Константинопол по отношение на чисто формалното изпълнение на Борисовото желание за единна Българска църква, не дава на българите самостоятелна църква с вътрешна автономия. Той запазва изцяло не само духовната власт над България, но и пълният църковно-административен контрол на Константинополската патриаршия над църквата в българската държава и съответно силно ограничава възможностите за влияние и за контрол над Българската църква от страна на владетеля в Плиска, което със сигурност не е влизало в плановете на Борис-Михаил.

Във всички случаи византийската политика по българския църковен въпрос към 866 г. е неприемлива за Борис I. Вероятно именно нежеланието на Константинопол да гарантира единението на българските територии в рамките на един общобългарски диоцез, начело на който да стои архиепископ, е основната причина за ориентирането на българския владетел към Рим и за започването от негова страна на преговори с папа Николай I.

* * *

Край на кариерата на Исаия като епископ на България несъмнено поставя църковната преориентация на Борис към Рим през 866 г. и най-вероятно той напуска българския си диоцез най-късно към момента на пристигането на мисията, изпратена от папа Николай I или пък непосредствено след това, т.е. той освобождава епископската катедра на България някъде в последните месеци на 866 г. или евентуално най-късно в началото на 867 г.⁵ Разбира се, много е възможно това да се случва още преди това – в средата или през втората половина на 866 г. – като реакция на подготвяното и след това изпратено в Рим българско пратеничество, пристигнало в папската столица на 29 август 866 г. начело с Борисовия родственик и вероятно кавхан Петър [Гюзелев, В. 1969, с. 317, бел. 48; Гюзелев, В. 2007, с. 114, 143–146; Божилов 2017, с. 35].

Така в резултат от преориентирането на Борис към Рим и най-късно с пристигането в България на папската мисия начело с Павел Популонски и Формоза Портуенски (а по-вероятно дори няколко месеца преди това), църквата в България остава без свой предстоятел. На двамата ръководители на римската мисия, макар че имали епископски сан и им е било възложено от папата да осъществят християнизацията на българите, не може да се гледа като на духовни предстоятели на българската църква в този момент. Причината да сме категорични в този извод е проста и безапелационна. Ако начело на папската мисия беше поставен само един епископ, то тогава бихме могли да допуснем, че същият би могъл да бъде назначен и за *временно управляващ на българския епархийски диоцез* и съответно като такъв той да бъде считан за временен предстоятел на Българската църква. Начело на римската мисия, изпратена в България, обаче папа Николай I поставя едновременно двама от авторитетните италиански епископи по това време – портуенският кардинал-епископ Формоза и популонийският епископ Павел, а сведенията, които имаме, представят двамата като равнопоставени водачи

⁵ Васил Гюзелев посочва, че папското пратеничество пристигнало в България в края на ноември 866 г. [вж. Гюзелев, В. 1969, с. 209–210; вж. също Божилов, И., В. Гюзелев 1999, с. 180].

на папската християнизаторска мисия в България. Следва дебело да се подчертае, че няма как двамата заедно да бъдат назначени за временно управляващи на църквата в България, която в този момент е конституирана и като една епархия. Църковният канон не позволява под никаква форма колегиалното управление на една епархия или един диоцез, т.е. епархията трябва да има само един-единствен епископ, а в случай, че е „вдовстваща“ (т.е. епархия, останала без собствен епископ) – може да има само един *временно управляващ* епархията до хиротонията на неин собствен владика. Ако единият от двамата водачи на папската мисия – било Формоза, било Павел Популонски – евентуално бе бил определен от Николай I за *епископ на България* или пък за *временно управляващ на българския църковен диоцез*, то тогава двамата не биха били представяни едновременно като водачи (при това – равнопоставени) на мисията, изпратена от Рим при Борис, тъй като между тях щеше да съществува ясна диференциация – единият като папски легат при българския владетел, а другият като глава (дори и да е временно определен за такъв) на църковната организация в България. В такъв случай само единият от тях би бил посочен като водач на папската мисия в България⁶, а освен това би било логично да очакваме, че добре осведоменият Анастасий Библиотекар би споменал, че папа Николай I е назначил глава на църквата в България, още повече, че подобно назначение би било използвано и от папските пратеници в Константинопол през 870 г. и 879–880 г. при последвалите при следващите папи Адриан II (867–872) и Йоан VIII (872–882) спорове за върховенството над българския църковен диоцез като важна част от аргументацията на законността на папските претенции. Впрочем достатъчно ясно указание, от една страна, че Рим не е признавал законността на действията на Константинопол по покръстването на българите, поставянето на Исаия за български епископ и съответно – и въобще формираната тогава църковна организация в България, а от друга – че по време на дейността на първата папска

⁶ Показателен в това отношение е и фактът, че паралелно изпратеното и не по-малко важно папско пратеничество в Константинопол (което впрочем пристига заедно с папската мисия до Борис първо в България и оттам се отправя към византийската столица) има едноличен водач в лицето на Донат, епископа на Остия, който, въпреки важността на мисията му, е единственият духовник с епископски сан в това пратеничество. Несъмнено една от причините начело на римската мисия в България да бъдат поставени двама епископи е необходимостта от обхватна покръстителска дейност, както и желанието на папата българският владетел да има възможност да общува с повече от един прелат на Римската църква, което има своето отражение и върху хода на своеобразните дипломатически преговори между Борис и папата, давайки на втория малко по-голяма свобода за лавиране.

мисия, начело с Формоза Портуенски и Павел Популонски, римският първосвещеник не е бил предприел мерки за институционално изграждане на църквата в България, както и за назначаване на български църковен предстоятел, намираме например в седемдесет и втория и седемдесет и третия от отговорите на папа Николай I на въпросите на Борис. Те показват, че въпросът за назначаването на епископ и евентуално – за бъдещото му издигане за архиепископ на България – ще се дискутират по-сериозно и ще се решават едва след завръщането на двамата папски легати в Рим⁷.

Въпреки че папата със седемдесет и втория си отговор до Борис отлага вземането на решение за евентуалното издигане на български архиепископ, обвързвайки го с темпа, дълбочината и степента на разпространение на християнството сред българите, той със съгласието си да бъде поставен епископ на България на практика приема фундамента на българския владетел в преговорите му с Рим (а и въобще по отношение на виждането му за формирането и бъдещето на църковната организация в България), а именно – третирането на българската държава като единен църковен диоцез. Нещо повече, в отговора си Николай I демонстрира очевидна сговорчивост по отношение създаването в близко бъдеще на една по-разклонена епархийска мрежа в българската държава, която обаче да бъде в рамките на единния български църковен диоцез и която да позволи след това да се пристъпи и към издигането на архиепископ, с което всъщност се предопределя и неизбежността на скорошното създаване на българска архиепископия, чийто предстоятел да бъде църковен глава на българския народ и да назначава епископите на подчинените му епархии на територията на цялата българска държава. С това окончателно отпада възможността за някакво друго, различно решение на българския църковен въпрос, освен това църквата в България да бъде третирана като единен и самостоятелен диоцез със статут на архиепископия, при това – с определена степен на фактическа вътрешна автономия, предопределена най-малкото, както посочва и самият папа Николай I, от голямата отдалеченост като разстояние

⁷ [Responsa, 1940, § 72 и § 73]. Вж. също и [Златарски, В. 1971, с. 112–114 и с. 129–131]. На практика през целия четиригодишен период на църковното попечителство на римската курия над България папата не назначава нито епископ на България, нито архиепископ на България, което е видно и от императивното искане на Борис в писмото му до папа Адриан II след отпращането на отхвърления от българския владетел папски кандидат иподякон Силвестър, Формоза да бъде изпратен за епископ или архиепископ на България [Anastasius Bibliothecarius 1852, § 639; вж. още напр. и Божилов, И. 2017, с. 36] – *Заедно с несполучилия кандидат в Рим пристига писмо, „с което най-дръзко се искало да се изпрати за архиепископ или епископ Формоза Портуенски“.*

от Рим, поради което всеки следващ сред приемниците на първия български архиепископ „няма вече да дохожда тук за посвещение, а епископите, които са били посветени от починалия архиепископ, събрани наедно да го изберат; а между това той не трябва да заема катедрата и освен тялото Христово нищо да не посвещава, преди да получи от римския престол палиум, както се задължават да постъпват всички архиепископи на Галия, Германия и други страни“ [**Responsa**, 1940, § 72; вж. и **Златарски, В.** 1971, с. 112–113].

Настоятелните внушения на папа Николай I към Борис да не се бърза с въпроса за назначаването на архиепископ на България (тъй като, макар и папата да показва, че този въпрос ще получи своето положително решение, това решение все пак не било непосредствено предстоящо и най-малкото е било обвързано със завръщането на римската мисия и нейния доклад до папата, както и – до голяма степен – със завършването, поне в общи линии, на християнизирването на целия български народ) са пренебрегнати от българския владетел и той иска от Николай I да назначи Формоза за пръв български архиепископ. Не много дълго са след това, без да дочака отговора на римския първосвещеник на това си искане, през есента на 867 г. изпраща ново българско пратеничество в Рим, в състава на което влизат неговият родственик кавхан Петър, кан-багатурът Сондоке, боилът Георги и ичиргу-боилът Стасис⁸. Целта на българската делегация е да увери папата в успеха, постигнат от неговите легати в процеса на християнизация на българския народ и за да бъде развит този успех – да бъдат изпратени още свещеници, а освен това, въз основа именно на този успех, отново да поиска от името на българския владетел назначаването на Формоза за архиепископ на България от папата.

В отговор папа Николай I подготвя изпращането на нова римска мисия в България, която да продължи и укрепи успехите в покръстването на многобройния български народ, както и в изграждането на подчинена на Римската курия църковна организация в българската държава. Начело на мисията папата поставя епископите Доминик Тривенски и Гримоалд Полимартийски, които заедно с вече от година намиращия се в България Павел Популонски са посочени от Николай I като възможните кандидатури за бъдещ български архиепископ, измежду които може да избира Борис I. Освен това папата определя, че Павел

⁸ С право Златарски изказва резерви към отнасянето от страна на някои автори на изпращането на това второ пратеничество на Борис в Рим както към лятото на 867 г., така и към самия край на същата година и счита, че то следва да бъде отнесено към есента на 867 г., тъй като пристига в Рим малко преди кончината на Николай I [**Златарски, В.** 1971, с. 129, бел. 43].

Популонски и Гримоалд Полимартийски трябва да останат в България и там „да извършат като нейни епископи всичко, което се отнася до Божествената служба на този народ“⁹, докато на епископите Формоза Портуенски и Доминик Тривенски се нарежда да заминат като папски пратеници във византийската столица Константинопол със същата мисия, с която година по-рано е натоварен Донат, епископът на Остия¹⁰.

Горецитираното сведение на Анастасий Библиотекар показва качествено нов етап в действията на Рим по отношение на християнизирването и приобщаването на България. Това е и първата сигурна ин-

⁹ „Начело на новата мисия той (папа Николай I – б. м.) поставил епископите Доминик Тривенски и Гримоалд Полимартийски. На българския владетел се предоставя възможността да избере за глава на църквата измежду двамата новоназначени епископи и Павел Популонски – „този, който бъде намерен в името Господне достоен за архиепископски сан, и да се изпрати на апостолическата катедра за посветяване“. Според замисъла на папа Николай I Павел Популонски и Гримоалд Полимартийски трябвало да останат в България и „да извършат като нейни епископи всичко, което се отнася до Божествената служба на този народ“ – вж. **Божилков, И., В. Гюзелев** 1999, с. 182, както и бел. 44, със съответното позоваване на Анастасий Библиотекар [**Anastasius Bibliothecarius** 1852, § 609–610]. Вж. също и [**Златарски, В.** с. 130]: „Николай I посрещнал с голяма радост всички тия известия и побързал да отговори на Борисовите просби. На първата просба той се отзовал положително, като незабавно сам подбрал немалък брой свещеници, които намерил за достойни, и ги определил да заминат за България начело с епископите Доминик Тривенски и Гримоалд Полимартийски; що се отнася до втората просба, папата отказал, като се позовал на това, че неприлично било сам Формоза да напусне повереното нему паство, и решил да предложи на българския княз да си избере от изпращаните свещеници оня, който се намери за най-достоен, и да го изпрати на апостолския престол за посвещение. Едновременно Николай I наредил, щото след като пристигнат поименуваните епископи в България, епископите Павел и Гримоалд да останат там, за да ръководят делата на българската църква до формалното назначение на постоянен архиепископ, а Формоза и Доминик да се опитат да заминат за Цариград ...“.

¹⁰ [**Anastasius Bibliothecarius** 1852, § 609–610; *ibid.*, § 613–616]. След настъпилата междуременно кончина на 13 ноември 867 г. на папа Николай I новоизбраният на 14 декември същата година папа Адриан II, който впрочем питаел лична омраза към Формоза Портуенски и по тази причина още повече не желаел Формоза да оглави Българската църква, потвърждава всички тези разпоредения на своя предшественик и, както сполучливо се отбелязва в българската историография: „единствената промяна, която извършил, била подписването на отдавна приготвените писма с неговото име вместо с името на папа Николай“ [**Божилков, И., В. Гюзелев** 1999, с. 182]. Вж. също и [**Златарски, В.** 1971, с. 130–131].

дикация за пристъпване към институционализиране и структуриране на църковната организация в България от страна на Римската курия. То е свидетелство именно за преминаването от първоначалния мисионерски, така да се каже „чисто християнизаторски“ етап от дейността на Папската курия в България, към нов етап на съграждане на подчинена на римския папа институционализирана църква на българската държава с нейна собствена епархийска структура. Папското разпореждане Павел Популонски и Гримоалд Полимартийски „да извършат [в България] като **нейни епископи** всичко, което се отнася до Божествената служба на този народ“, по категоричен начин показва, че те двамата вече не са само папски легати в България, но и че са натоварени **институционално** с управлението на църквата в България, т.е. те могат да бъдат приети за първите архиереи на Българската църква по време на краткотрайната Борисова ориентация в църковно отношение към Рим.

Разбира се, на позициите, заемани от Павел Популонски и Гримоалд Полимартийски в Българската църква, не трябва да се гледа като на еквивалентни на позицията, която преди това има Исая като *епископ на България*. За разлика от Исая, който е епископ на България и като такъв е предстоятел на Българската църква, Павел и Гримоалд са изпратени като „епископи в България“, които да ръководят нейните църковни дела и то с функциите само на *временно управляващи епархиите в България*, тъй като и двамата запазват длъжностите си на популонийски и съответно на полимартийски епископ, а в тази епоха Римската църква стриктно спазва каноничното изискване един прелат да може да бъде епископ само на една епархия и евентуалното му преместване като епископ на друга епархия изисква да бъде освободен от папата от предишната си длъжност. На нито един от двамата в този момент **не може да се гледа** като на *предстоятел на Българската църква*, включително и като на временен такъв, а само като на временни архиереи в изграждащата се институционална структура на Българската църква. Папското разпореждане от 867 г. относно дейността на Павел Популонски и Гримоалд Полимартийски като „епископи в България“, предадено ни от Анастасий Библиотекар, категорично показва еднакъв им ранг и липсата на йерархично разграничение между тях, каквото би имало, ако единият би бил натоварен с функциите на *епископ на България* или на *временен разпоредител на българската епархия*. Както вече бе посочено, църковните канони не позволяват колегиалното управление на една епархия (дори и временно) от две или повече лица. При това положение и с оглед на факта, че и двамата са изпратени в България „да извършат като **нейни епископи** всичко, което се отнася до Божествената служба“ на българския народ, както и на липсата дори и на бе-

гъл намек за някакво йерархично разграничаване помежду им, могат да се направят няколко категорични извода.

На първо място, Павел Популонски и Гримоалд Полимартийски са изпратени като временни архиереи на църквата в България, но нито един от тях не е назначен за *епископ на България* или за *временно изпълняващ* тази длъжност. Именно по тази причина е абсолютно неоправдано на тях двамата, или на които и да е от тях поотделно, да се гледа като на **глава** на Българската църква или като на неин **временен предстоятел**.

На второ място, Българската църква, която официално все още не е придобила статут на архиепископия, вече изгражда по-разклонена епархийска структура и в България вече има **повече от една епархия**. Ако църквата в България по това време все още е представлявана от една-единствена епархия, то тогава папата не би имал възможност да изпрати едновременно двама свои епископи, които да изпълняват функциите на дори и временни архиереи на България „като **нейни епископи**“, тъй като това щеше да е канонично недопустимо. Фактът, че епископите, изпратени от Рим временно да управляват формиращата се структура на българския църковен диоцез, са двама, показва, че в този момент – 867 г. – в рамките на този диоцез вече са формирани поне две отделни епархии, за временни администратори на които са назначени съответно Павел Популонски и Гримоалд Полимартийски. Посоченият брой на епархиите в българския църковен диоцез по това време е сигурният минимум. Той би могъл да бъде и по-голям, доколкото, за разлика от недопустимостта на, дори и временно, съвместно управление на една епархия от повече от един архиерей, е допустимо един и същ епископ да изпълнява функциите на **временен администратор** на две епархии¹¹. От своя страна, наличието на тази вече по-разклонена епархийска структура на българския църковен диоцез, при условие че императивната позицията на българския владетел изключва всяка опция, различна от третирането на цялата територия на България като единен църковен диоцез, предопределя необходимостта от колкото се може по-скорошното издигане на Църквата в България в по-високия ранг на отделна архиепископия с подчинени епископии в рамките на нейния диоцез и съответно прави невъзможно съществуването на Българската църква във вида ѝ от първите една-две години след

¹¹ Това се допуска, макар и само по изключение, и важи единствено в случай че става въпрос за временното администриране на повече от една епархия, за да не се стига до липсата на архиерейско обгрижване на християнското паство в съответните епархии. Като постоянно действащ епископ обаче по това време е канонично недопустимо едно лице да заема две епископски катедри.

покръстването на България – по времето на светителстването на *Исаия*, *епископ на България* – като обикновена епископия.

На трето място, това на свой ред обяснява защо след краткото светителстване на *Исаия* като епископ на България за периода от 866 до 870 г. няма никакви сведения нито за *епископ на България*, нито за някакъв евентуален временен наместник на българския църковен диоцез, какъвто би следвало да очакваме да има при една по-продължителна липса на титуляр на българската епископска катедра. Също така обяснява и защо всъщност още от 867 г. скорошното избиране на български архиепископ на практика не подлежи на дискусии при преговорите за църквата в България с българския владетел и съответно се приема за абсолютно безалтернативна необходимост. Обект на тези преговори реално са единствено възможните кандидатури за архиепископ на България, но не и това дали да има архиепископ на България. В действителност в целия този период (от 866 до 870 г.) вече обективно не съществуват достатъчно предпоставки за издигането на глава на Българската църква само с ранга на **обикновен епископ**. Затова е логично да заключим, че такъв и в действителност не е интронизиран. Видно е и че при възобновяването на преговорите с Константинопол във връзка с Българската църква няма никакви индикации от византийска страна по какъвто и да е начин да е поставян въпросът за назначаване на приемник на *Исаия* със същата титла, каквато е имал първият предстоятел на Българската църква, или за друг възможен ранг на българския църковен глава освен този на архиепископ, за което настоява и Борис I.

Видно е, че много скоро след покръстването на България (както и съответно – след институционализацията на Българската църква като *Българска епископия* или *епископия на България*) Борис успява да постигне създаването на една разклонена съставна структура на българския църковен диоцез и да предопредели постигането на целта си за самостоятелност на Българската църква като отделна архиепископия (и то с вътрешна автономност), която, доколкото това е възможно, да се подчинява по-скоро формално на върховенството на външен църковен предстоятел (независимо дали става въпрос за римския папа, или, както малко по-късно ще се преориентира Борис, за патриарха на Константинопол).

Доколкото основната цел на това изследване е свързана с подредбата и хронологията на първите предстоятели на Българската църква – от Покръстването до придобиването на автокефален статут от страна на последната, е необходимо да се подчертае, че нито Павел Популонски и Гримоалд Полимартийски, нито пък който и да е друг от изпратените от Рим епископи и духовници в България може да бъде причислен към списъка на предстоятелите, оглавявали някога Българската

църква. Едва ли е необходимо да се аргументира очевидната констатация, че само по себе си присъствието на един или друг изпратен от папата епископ в България не означава, че има пряка *институционална обвързаност* на този епископ със структурата на изграждащата се Българска църква. Следва да се подчертае, че исканията на българския владетел, първо до папа Николай I, а след това и до неговия приемник Адриан II, свързани с желаните от Борис I кандидатури за български архиепископ, както и респективно – кандидатурите, предложени на Борис от Рим за този пост, също сами по себе си не са доказателство (и не могат да се разглеждат като такова) за институционалната обвързаност на съответния кандидат с управлението на Българската църква към момента на издигането на кандидатурата му. Съответно те не позволяват ни най-малко да се гледа на духовници като Формоза Портуенски, дякон Марин или поддякон Силвестър въобще като на част от клира на Българската църква, а още по-малко – да ги причисляваме към списъка на управлявалите църквата в България. Независимо от факта, че княз Борис настоятелно поддържал кандидатурата на Формоза за български архиепископ, последният никога не е бил издиган за такъв, а предходната му връзка с църковните дела на България е била във функцията на папски легат, а не като част от епископите, пратени от папата да управляват Българската църква и институционално свързани с нея като „епископи в България“. По-късната кандидатура на дякон Марин за български архиепископ също не го прави част от българския клир. Към момента на издигането на кандидатурата му Марин има ранга на дякон на апостолическия престол, т.е. той дори няма епископски сан и съответно няма как да допуснем, че в един или друг момент е ангажиран с временното управление на епархийски структури в българския диоцез не само заради липсата на изворови сведения за това. В още по-голяма степен това важи за изпратения от Адриан II в България през 869 г. иподякон Силвестър, който не само че никога не е интронизиран за архиепископ на България, но въобще не е приет от българите като кандидат за техен архиепископ, а е изгонен, напускайки България само три седмици след пристигането си. С него си отиват още и придружаващият го Леопард епископ на Анкона (който, също както и Формоза Портуенски, дякон Марин или поддякон Силвестър, никога не участва в управлението на Българската църква или на нейни съставни структури), и пребиваващият дотогава в България епископ Доминик Тривенски, който, за разлика от Формоза, не се бил завърнал в Рим след края на мисията им в Константинопол през 868 г.

На практика единствените епископи, изпратени от Рим в България, за които имаме сигурни сведения, че са институционално обвързани с управлението на Българската църква всъщност, са Павел

Популонски и Гримоалд Полимартийски. Единственият друг, изпратен от Римската курия епископ в България, за когото, при това с много условности, би било възможно да бъде причислен към тях двамата в това отношение (т.е. като епископ от Западната църква, който евентуално би могъл да бъде ангажиран с временно администриране на някоя от новосформираните епархии на църквата в България), е Доминик Тривенски след края на мисията му в Константинопол, но това е недоказуемо и е една по-скоро съвсем хипотетична възможност, която не намира достатъчно опорни точки в изворите.

В общи линии сведенията за папските епископи в България и ангажираността им с управлението на българските епархии в периода от 868 до март 870 г. са твърде малко и не позволяват да заключим, че и други духовници, изпратени от Рим, са въввлечени като управляващи на българските епархии. Видно е, че в периода на условно казано „папска доминация“ в църковните дела на България, в продължение на около четири години – след края (през 866 г.) на краткото светителстване на епископ Исаия и преди Константинополския събор от 869–870 г. – Българската църква няма свой титулярен предстоятел, а само евентуално (при това не за целия този период) *временно изпълняващ функциите на неин глава* епископ¹² или по-скоро *временно управляващи* на епархиите в българския църковен диоцез епископи, които по същото време остават титуляри на съвсем други епархии, намиращи се в диоцеза на Римската църква.

На пръв поглед сякаш малко парадоксално, но именно започналото в началото на понтификата на Адриан II временно сближаване между Рим и Константинопол, свързано с отстраняването като кон-

¹² Евентуалното наличие на *временно изпълняващ функциите на предстоятел на църквата в България*, с оглед на изворовите данни, може да се аргументира единствено за епископ Гримоалд Полимартийски през втората половина на 869 г. и първите месеци на 870 г. Това се потвърждава и от начина, по който папа Адриан II реагира на завръщането на Гримоалд от България през пролетта на 870 г. Въпреки твърденията на последния, че е изгонен от българите и въпреки донесеното от него писмо, с което Борис уведомява римския първосвещеник, че не по своя воля, а в изпълнение решението на приключилния Вселенски църковен събор, трябва да приеме преминаването на църквата в България под върховенството на Константинополската патриаршия, Адриан II лишава Гримоалд от църковния му сан. Такова наказание се налага когато църковен йерарх, подчинен на Римската курия, напусне диоцеза, който е изпратен да администрира от римския папа, без да е принуден за това от пряка заплаха за живота си. За завръщането на епископ Гримоалд в Рим и за наложеното му от папа Адриан II тежко наказание заради това, че е напуснал България, вж. **Anastasius Bibliothecarius** 1852, § 640.

стантинополски патриарх на особено недолюбвания от Римската курия Фотий и с възстановяването на този пост на патриарх Игнатий от новия византийски василевс Василий I през есента на 867 г., улеснява премахването на доминиращото дотогава папско влияние върху българските църковни дела. Именно въпросното сближение между Рим и Константинопол дава възможност за свикването на общоцърковен събор, който ще се окаже от изключителна важност за бъдещето на Българската църква. Краят на така условно наречената „папска доминация“ в българския църковен въпрос от формална гледна точка е поставен през март 870 г. Той всъщност е предопределен окончателно още в средата на предишната година, когато след пристигането през юни 869 г. на папските легати в Константинопол, българският владетел се обръща към Адриан II с категоричното искане папата да интронизира за български архиепископ или дякон Марин, или някой от кардиналите на Римската църква, но получава също толкова категоричен отказ, като при това папа Адриан изпраща в България поддякон Силвестър, за да бъде избран за български архиепископ. С това римският понтифекс демонстрира пълното си незачитане на волята на Борис I и кара последният окончателно да се ориентира към преговори с Византия, чийто нов император Василий I, заел през септември 867 г. трона на Михаил III, си дава ясна сметка за стратегическата важност на въпроса за Българската църква и за нейния статут не само за Борис и за България, но и преди всичко за самата ромейска империя, поради което е готов на необходимите компромиси по този въпрос с оглед на откъсването на България от орбитата на влияние на Рим и трайното ѝ привличане към Византия.

Напълно очаквано Борис отказва да приеме Силвестър за български архиепископ и на практика го прогонва от България, а с него страната е напусната и от епископите Леопард Анконски и Доминик Тривенски, с което от всички изпратени дотогава от Рим в България епископи остава единствено Гримоалд Полимартийски, който по всяка вероятност в този момент съвместява функциите едновременно на папски легат и на *временно управляващ църквата* в България¹³. По отпра-

¹³ Аргументираната тук теза, че през 869–870 г. (и по-точно – от есента на 869 г. до към началото на пролетта на 870 г.) епископ Гримоалд Полимартийски изпълнява функциите на поставен от Апостолическия престол временен предстоятел на Българската църква като *временно управляващ църквата в България* се потвърждава косвено и от факта, че след като уведомява епископ Гримоалд Полимартийски за взетото съборно решение от 4 март 870 г. за преминаване на България в диоцеза на Константинополската патриаршия и дори му показва писмото, изпратено му във връзка с това, Борис все пак е трябвало да подкупи Гримоалд (и българският владетел не се поколебава

тените римски духовници Борис изпраща на Адриан II писмо, с което в почти императивен тон изисква от папата да изпрати за български архиепископ или Формоза Портуенски, или дякон Марин. Отказът на папата, въпреки смекчения му тон и уверенията, че е готов да одобри всеки друг, чието име бъде предложено от княз Борис за *архиепископ на българите*, с изключение на Марин и на Формоза [**Anastasius Bibliothecarius** 1852, § 639; **Божилков, И., В. Гюзелев** 1999, с. 183], изцяло развързва ръцете на българския владетел за преговори с император Василий I и патриарх Игнатий за решаването на българския църковен въпрос чрез получаването на самостоятелна българска архиепископия под върховната църковна юрисдикция на Константинопол.

* * *

Окончателното легитимиране на Българската църква като единна самостоятелна църква начело с архиепископ, чийто диоцез обхваща територията на цяла България, без по какъвто и да било начин да е необходимо да се съобразява с предходния църковно-административен статут на тези нейни територии, които преди са били част от римската префектура *Илирик* (както и съответно – и на тези, които са били част от префектурата *Ориенс*), е осъществено на извънредното заседание на Константинополския събор от 869–870 г.¹⁴, проведено на 4 март 870 г. На това заседание представителите на Събора на петте патриаршии на християнския свят – Римската, Константинополската, Александрийската, Антиохийската и Йерусалимската – приемат, въпреки изразеното несъгласие на римските представители, с огромно мнозинство решение, с което се отхвърлят римските претенции по отношение на църквата в България и се определя, че новосъздадената отделна Българска архиепископия, обхващаща пределите на българската държава,

да стори това), за да го накара да се оттегли от управлението на Българската църква и да напусне България. Това не би било необходимо, ако полимартийският епископ е бил единствено папски легат и не е бил назначен като *временно управляващ църквата в България*, което назначение съответно да е било признавано дотогава и от българския княз. Въпреки решението на събора в Константинопол, ако действително Гримоадд Полимартийски е бил поставен от Адриан II за управляващ църквата в България и респективно дотогава той е бил признаван от Плиска за такъв, за Борис е щяло да бъде конфузно Гримоадд да се намира в страната едновременно с интронизирания от константинополския патриарх Игнатий архиепископ на България.

¹⁴ Съборът е свикан с амбицията да бъде Осми вселенски събор и, въпреки че православните църкви след това отказват да го броят за част от вселенските общоцърковни събори, той и досега се счита за такъв от Римокатолическата църква.

се поставя под върховенството на патриарха на Константинопол. На практика с това решение на Константинополския събор през 870 г. вече окончателно се конституира самостоятелната Българска църква, която, както изглежда, първоначално има автономен статут¹⁵. След това па-

¹⁵ Във връзка със статута на Българската архиепископия и придобиването скоро след създаването ѝ на автокефалност вж. **Кънев, Н.** 2019, с. 416–436. Факт е обаче, че от самото начало на преговорите за църковна самостоятелност, водени от Борис както с Рим, така и с Константинопол, българският владетел настоява председателят на Българската църква да бъде *архиепископ* (разбира се, с изключение на краткотрайния „сондаж“ за български патриарх пред папа Николай I, отразен във въпросите на Борис към него) и в крайна сметка го получава – с решението на Константинополския (или Осми вселенски) събор от 870 г. за създаване именно на Българска **архиепископия**, подчинена на Константинополския патриархат. Това показва, че още през 870 г. Българската църква вече има по-специален, привилегирован статут, т.е. най-малкото на автономна (ако не и на автокефална) църква – съгласно съвременната църковна терминология – тъй като по това време църковната номенклатура на различните по статут църковно-административни единици във Византия и източния християнски свят под *архиепископия* разбира само две много ясно детерминирани, различни по статут църковни области – 1). отделна *епархия*, която няма подчинени ѝ епархии със суфрагани епископи, но чийто председател е почетен с по-висок ранг от този на *обикновен епископ* и се титулува *архиепископ*, като в същото време не е зависим към митрополит на църковна провинция, а се подчинява директно на патриарха; и 2). отделна поместна църква, която (подобно на църковните провинции начело с митрополит) включва повече подчинени ѝ епархии и която има *автокефален статут* (подобно на патриаршиите), но тъй като няма ранга на патриаршия, нейният председател се титулува *архиепископ*. Дотогава такъв официален статут на автокефална архиепископия има единствено Кипърската църква. Българската църква обхваща територията на цялата (или почти цялата) българска държава и към 870 г., както вече беше посочено, не само че не е една-единствена епархия, но и разполага с повече или по-малко разклонена епархийска мрежа, и тъй като нейният председател се титулува *архиепископ*, което е потвърдено и от решенията на общоцърковния събор през 870 г., и от последвалата интронизация на *архиепископ на България* от страна на патриаршията в Константинопол, отпада както възможността Българската църква да е имала статута на обикновена църковна провинция с ранг на митрополия в диоцеза на Константинопол, така и възможността българският архиепископ да е считан за *обикновен* почетен архиепископ на директно подчинение на константинополския патриарх, тъй като тогава не би имал подчинени нему епископи със собствени епархии, каквито в действителност вече има. Очевидно, налагайки на Константинопол и останалите източни църкви да приемат, че главата на обширния български църковен диоцез има ранга на *архиепископ* (а не на *митрополит*), което при това да е потвърдено на общоцърковен събор, Борис цели да предопредели

триархът на Константинопол Игнатий (847–858; 867–877) ръкополага за архиепископ на България Йосиф (Стефан?), чието име ни е познато от т.нар. *Чудо на Свети Георги с българина* в „Сказание за железния кръст“ [Сказание, 2007, с. 197], и го изпраща в Плиска, придружен от голям брой ромейски духовници, които да попълнят клира на новата българска архиепископия.

Всъщност това е първият официално интронизиран архиепископ на България. Кое от двете имена – Йосиф или Стефан – носи той в действителност, няма как да сме сигурни, тъй като и едното, и другото фигурира в различните преписи на „Сказание за железния кръст“ [Сказание, 2007, с. 197 и бел. 23 на същата страница]. Съвсем хипотетично би могло да се предположи, че и в двата различни варианта на въпросния домашен извор името на българския архиепископ не е сгрешено, а е налице объркване на хронологията и всъщност двата варианта засвидетелстват имената на първите двама архиепископи на България, което не е било невъзможно, ако например първият български архиепископ е починал съвсем скоро след интронизирането си, поради което паметта за неговото краткотрайно светителстване не се е запазила, и в по-широките слоеве от българското общество като първи архиепископ на България е останало името на неговия по-продължително оглавяващ Българската църква наследник. По тази причина и името на втория архиепископ би могло да се появи на мястото на неговия предшественик като първи български архиепископ в един от преписите на „Сказание“-то, без по

постигането на широка църковна самостоятелност на Българската църква и съответно – третирането ѝ по аналогия с Кипърската автокефална архиепископия. Въпреки че едва ли Константинополският събор с решението си от март 870 г. официално е прокламирал автокефалност на църквата в България, приемайки последната за архиепископия с подчинени ѝ епископии, а нейният предстоятел – за архиепископ на България, той на практика с това е регламентирал нейния по-особен (ако не автокефален, то поне най-малкото автономен) статут по подобие на особения статут на Кипърската църква. Също така, тъй като по това време в каноничен и в църковно-административен аспект самото понятие *църковна автономия* не съществува в по-късно наложените му смисъл на църковна самостоятелност с по-ниска степен на самостоятелност от *автокефалията*, то съборът на практика е дал възможност на Борис успешно (и при това – сравнително доста скоро и безболезнено) да получи и официално формулираното признание на автокефалността на Българската църква от Византия, тъй като българският владетел е можел с пълно право да настоява, че още съборното решение от 4 март 870 г. фактически е дало на църквата в България автокефалия, признавайки ѝ такъв статут на архиепископия, какъвто дотогава има само Кипърската архиепископия, чиято канонично неоспорима автокефалност е съборно регламентирана още през V век.

никакъв начин да може да се даде предимство на което и да е от двете указани в преписите на извора имена – Йосиф или Стефан – като на действителното име на първия български архиепископ. Определено тук следва да се подчертае, че допускането за евентуалното съществуване на двама различни български архиепископи като първи двама предстоятели на Българската архиепископия въз основа на „Сказание“-то и горните разсъждения остава изцяло в сферата на хипотетичното и не може да бъде подплатено с никакви по-сериозни доказателства, включително и заради това, че единственият извор, който споменава името на първия български архиепископ, е запазен в много по-късни преписи и разминаването в двата варианта (съответно Йосиф или Стефан) е много по-вероятно да е чисто и просто грешка на преписвача. Все пак коректно е въпросното допускане, макар и подчертано хипотетично, да бъде аргументирано като евентуална опция с оглед на това, че макар и практически недоказуемо, то е принципно възможно, макар и с по-малка степен на вероятност.

Също толкова хипотетични биха били и разсъждения в посока, че евентуално и двете имена, посочени в различните преписи на „Сказание“-то за първия български архиепископ, са верни и принадлежат на едно и също лице, като в единия случай е посочено неговото монашеско име (под което той заема и архиепископската катедра на България), а в другия – неговото рождено име. В крайна сметка единственото, което остава сигурно по отношение личността на първия български архиепископ, е това, че той носи или името Стефан, или името Йосиф. Сигурно е също и това, че в никакъв случай не може за пръв български архиепископ да се приеме Георги, който наистина е добре засвидетелстван по сфрагистичен път и по тази причина някои автори намират основание да го обявят за първия глава на Българската архиепископия. Всъщност достатъчно многобройните сфрагистични артефакти, свързани с името на Георги, доказват факта, че е бил архиепископ на България, важната роля, която е имал, и приблизителния хронологичен отрязък, в който може да бъде поставено неговото светителстване начело на Българската църква, но в никакъв случай не и това, че той евентуално е бил първият български архиепископ.

От посланието на папа Йоан VIII, изпратено до княз Борис I през 878 г., става съвсем очевидно, че първият архиепископ Йосиф (или Стефан) управлява Българската църква едва няколко години, тъй като по времето, когато е изпратено папското послание, тя вече със сигурност се ръководи от архиепископ Георги¹⁶. Както изглежда, Георги всъщ-

¹⁶ В това си писмо папа Йоан VIII реагира гневно пред Борис на ръкополагането на славянина Сергей за епископ на Белград, което е извършено от

ност е вторият по ред (или, макар и малко вероятно, евентуално третият) архиепископ на България и в същото време той със сигурност е последният български архиепископ, поставен за такъв от патриарха на Константинопол. Трудно е да се каже кога по-точно Георги става архиепископ на България, но все пак може да се заключи, че това най-вероятно става в интервала между 874/5 г. и 877 г., като горната възможна граница е преди 23 октомври 877 г., когато умира константинополският патриарх Игнатий. Въпреки че писмото на папа Йоан VIII е от 16 април 878 г., въпросната дата не може да е горна граница за началото на свещелстването на Георги начело на църквата в България, тъй като по време на известния като *Фотиев събор*, проведен в Константинопол през 879–880 г., патриарх Фотий изрично декларира пред папските легати и пред представителите на източните църкви, че той *никога не е ръкополагал архиереи в българския диоцез*, което означава, че със сигурност архиепископ Георги е ръкоположен от патриарх Игнатий, т.е. това е станало преди 23 октомври 877 г. Доколкото в предходните писма на папа Йоан VIII от 872/3–876 г. все пак няма податки, които да позволят да се правят заключения относно личността и името на българския архиепископ по това време, невъзможно е да се каже кога по-точно Георги наследява Йосиф (Стефан)¹⁷ начело на църквата в България и съвсем хипотетично

Георги, чието име римският папа споменава именно във връзка с това ръкополагане. Йоан VIII определено демонстрира завидна епистолярна активност по отношение на България, изпращайки осем писма до Борис-Михаил, както и едно писмо до неговия брат (*fratrem Michaelis regis*, т.е. *братът на крал Михаил* – най-вероятно става дума за Докс), едно – до *комит Петър* и едно – едновременно до *Петър*, *Зергобул* и *Сундоке*. Обзор на кореспонденцията на Йоан VIII с България и във връзка с българския църковен въпрос вж. напр. у **Златарски, В.** 1971, с. 169–209; **Божилков, И., В. Гюзелев** 1999, с. 187–191; **Божилков, И.** 2017, с. 47–48.

¹⁷ С много голяма доза сигурност може да се приеме, че между Йосиф (Стефан) и Георги не е имало друг архиепископ на България (или най-малкото изворите не говорят за такъв). Що се отнася до личността на епископ Николай, споменат в надпис от Дръстър с датировка 870–871 г., който някои изследователи се опитват да представят дори като първия български архиепископ през 870 г. (и за който се търси и евентуална негова идентичност с личността на познатия със свой печат *Николай, епископ на Θεοβουλεία*, както и с Николай, епископ или по-точно – митрополит – на Хераклея в диоцеза Тракия), е несъмнено, че в началото на 70-те години на IX в. той е само епископ на Дръстър в рамките на Българската архиепископия, но нищо всъщност не доказва, че тогава (или пък по-късно) е станал архиепископ на България. Учудващо е също с каква лекота, само въз основа на изворовото сведение, свързващо личността на първия български патриарх Дамян през X в. с Дръстър, се правят генерализации за това, че от самото начало на своето съществуване като

може да се приеме, че най-общо това се случва някъде около средата на 70-те години на IX век¹⁸.

отделна самостоятелна църква, българската църква е имала именно Дръстър, а не столицата за седалище на своя предстоятел. Вж. във връзка с този въпрос [Grégoire, H. 1939, p. 227–234; Георгиев, П., С. Витлянов 2001, с. 193–197; Божилков, И. 2011, с. 126, бел. 33; Божилков, И. 2017, с. 43].

¹⁸ Ако приемем, че с първото си писмо до Борис-Михаил, което Йоан VIII изпраща непосредствено след възкачването си на папския престол през декември 872 г., той цели да заяви непоклатимата си позиция по българския църковен въпрос и да окаже още по-настойчиво натиск за придобиването на българския диоцез от своя предшественик, то би могло да се допусне (с оглед и на последвалото негово епистолярно „затишие“ спрямо България до 874 г.), че повторното заплашително писмо на Йоан VIII до Борис от февруари 874/5 г. е предизвикано от конкретни събития в България, които пряко накърняват претенциите на римския първосвещеник за върховенство над Българската църква (каквото би било например извършването в нея на ново архиерейско ръкополагане от страна на константинополския патриарх Игнатий), т.е. не е изключено това да е косвено указание, че тогава в Плиска вече има нов архиепископ, като именно новината за евентуално случилата се по това време кончина на дотогавашния български архиепископ и/или за интронизирането на новия български църковен предстоятел може би е повлияла на Йоан VIII за неговия повторен епистолярен натиск към Борис I, изпълнен едновременно и със заплахи, и с увещания. Разбира се, това може да бъде само хипотетично допускане и то няма как да бъде прието за нещо повече от такова, доколкото във въпросното папско послание до българския владетел няма никакви преки податки относно българския архиепископ, а още по-малко – за някаква персонална промяна в управлението на църквата в България. Същото би могло да се каже и във връзка с евентуалното допускане, че случилото се между папа Йоан VIII и Формоза Портуенски през пролетта на 876 г. и по-конкретно – настояването на епископа да бъде изпратен отново в България, за което той успява да получи позволение, писма и подкрепа от иначе откровено недолюбващия го Йоан VIII, е свързано с овакантияването на българската архиепископска катедра (т.е. евентуално това да бъде разглеждано като индиректна индикация за кончината или за оттеглянето на архиепископ Йосиф/Стефан), поради което и Йоан, и Формоза да са решили да се възползват от старото приятелство на Формоза с българския княз, за да върнат българския диоцез под върховенството на Рим чрез изпращането на Формоза като кандидат за нов архиепископ на България. Все пак, действително изглежда по-логично Формоза да бъде пратен от папата в България при овакантияването на архиепископския престол на нейната църква, а не при действащ неин архиепископ (при това поставен от Константинопол), който би бил пречка за успеха на преговори с Борис за преориентирането му към Рим. Ако се продължи и по-нататък в духа на тези изцяло хипотетични разсъждения, може да се допусне, че заговорът на Формоза срещу Йоан VIII, който последвал неговото очаквано заминаване за Плиска, се дължал на това,

Благодарение на последователно следваната от княз Борис-Михаил политика, която цели постигането на колкото се може по-пълна църковна самостоятелност на България, сравнително скоро след като заема българската архиепископска катедра, със съгласието на Византия Георги става и първият предстоятел на вече официално признатата поместна Българска автокефална църква, която придобива статута на автокефална архиепископия, идентичен с този на Кипърската автокефална църква¹⁹. С това Българската църква навлиза в качествено нов етап от своето институционално развитие и се превръща, ако използваме понятие от по-късно историческо време, в първата съборно призната автокефална *национална църква*, която в бъдеще ще бъде моделът за изграждането на нови автокефални „национални“ православни поместни църкви.

Началният период от съществуването на Българската поместна църква, създадена като пряк резултат от извършеното от Борис I покръстване на България, който всъщност е и периодът на така да се каже нейното „неавтокефално съществуване“, продължава едва петнадесе-

че до Рим и Формоза вече е била достигнала информацията за ръкополагането на Георги, което отново слагало край на амбициите на портуенския епископ да стане архиепископ на България и съответно правело за него безсмислено заминаването му за българската столица. За плановете за изпращането на Формоза в България и последвалият негов заговор срещу папа Йоан VIII вж. **Johannes VIII** papa. Epistolae, pp. 326–328, както също и напр. **Божилков, И., В. Гюзелев** 1999, с. 188, докато според Златарски Формоза поискал позволение, писма и подкрепа от папата, за да замине за България, но те са му отказани от Йоан VIII, който „...не само му заповядал да кротува и му дал да разбере, че и без него работата ще се свърши, но и сполучил да се отърве от него: подозрян като участник в явно насоченото против папата шумно дело на силните тогава в Рим братя Григорий и Георгий Авентински, Формоза бил лишен от сан и отлъчен от църквата (април 876 г.) *главно за неговите престъпни хитрости, с които той си служел, както казвали, за да разврати българския княз*“ [**Златарски, В.** 1971, с. 171].

¹⁹ Българската архиепископия получава своята автокефалност в периода между 877 и 879 г. директно по волята на император Василий I, чието решение на практика само е потвърдено от общоцърковния събор в Константинопол през 879–880 г. Запазените и до днес акти на този събор, останал в историята като *Фотиев събор*, съвсем ясно показват, че в отговор на поставеното от името на папа Йоан VIII искане на папските легати българският църковен диоцез да бъде върнат под юрисдикцията на римския първосвещеник, представителите на източните църкви категорично отказват да обсъждат този въпрос, тъй като той е от компетенциите единствено на император Василий I и само той има правото да се произнесе по него [**Кънев, Н.** 2019, с. 416–436].

тина години – от средата на 60-те до края на 70-те години на IX век. Това е времето на нейното институционално изграждане и израстване. През това време нейните засвидетелствани със сигурност предстоятели са едва трима – един *епископ на България* в лицето на Исая и двама *архиепископи на България* – Йосиф (Стефан?) и Георги, към които може да се прибави и един *временно изпълняващ функциите на български църковен предстоятел* – епископ Гримоалд Полимартийски. От гледна точка на църковно-институционалната подчиненост на църквата в България периодът може да се раздели на три подпериода – 1) до 866 г., докато тя има статута на епископия в диоцеза на патриаршията в Константинопол; 2) от 866 до 870 г., когато е под юрисдикцията на римския папа и когато е осъществен подготвителният етап за трансформирането ѝ от *епископия в архиепископия*, който обаче остава незавършен поради проблема с кандидатурите за пръв български архиепископ; и 3) след 4 март 870 г., когато със съборно решение Българската църква отново е поставена под върховната юрисдикция на патриарха на Константинопол, но с вече официално придобит статут на *самостоятелна архиепископия*, който е по-висок от този на митрополитските църковни провинции. С това всъщност е поставено началото на самостоятелната **автономна** поместна църква на България, която само след по-малко от едно десетилетие ще се превърне и в **автокефална църква**.

От гледна точка на статута на църквата в България обаче, този период се поделя само на два подпериода. През **първия** от тях, който продължава до 870 г., църквата в България е категорично несамостоятелна църква, чийто предстоятел остава с ранга само на обикновен епископ (макар че още тогава е предопределено скорошното издигане на Българската църква до положението на архиепископия). През него тя има само един собствен предстоятел – епископ Исая – до 866 г., а през следващите почти четири години остава без свой интронизиран като такъв църковен глава. До 869 г. изглежда тя няма дори и официално назначен *временно управляващ Българската църква* и едва през 869–870 г. вече има такъв, тъй като само тогава папският представител епископ Гримоалд Полимартийски изпълнява функциите и на временен предстоятел на църквата в България. Началото на **втория** от тези два подпериода е поставено със съборното решение от 4 март 870 г. Тогава църквата в България вече с пълно основание може да бъде определена като *самостоятелна поместна църква* с не съвсем ясно регламентирания, макар и очевиден, статут на *автономна архиепископия*²⁰. Този подпериод продължава до

²⁰ Църквата, както вече бе посочено и по-горе, по това време все още не е регламентирала канонично самото понятие *църковна автономия*, но на практика, със съборното решение, което дава на църквата в България ранга на

към 877/879 г. и през него самостоятелната църква в България се ръководи последователно от първите си двама архиепископи – Йосиф (Стефан) и Георги, вторият от които между 877 и 879 г. ще стане и първият автокефален български архиепископ.

За едва петнадесетина години църковната организация в България осъществява едно наистина забележително развитие, преминало от институционализацията на църквата в България в началото му, през обособяването на съвсем отделен от дотогавашните и неделим български църковен диоцез с обхват цялата територия на българската държава и превръщането му в самостоятелна църква със статут на обособена автономна архиепископия и в крайна сметка приключило с нейното превръщане в автокефална архиепископия, с което Българската местна църква става първата от повече от три века новосъздадена автокефална църква и първата такава извън традиционно утвърденото още през V–VI в. поделение на християнския свят на автокефални църкви, разделящи помежду си църковната юрисдикция над *Pax Christiana*.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ангелов, Д. 1991 – Димитър Ангелов. Византия. Възход и залез на една империя. София, 1991. [Dimitar Angelov. Vizantia. Vazhod i zalez na edna imperia. Sofia, 1991].

Билик, С. 1997 – Стефан Билик. Моливдовул на неизвестен епископ на България от IX век. – ППИК 3, 1997, с. 363–366. [Stefan Bilik. Molivdovul na neizvesten episkop na Balgaria ot IX vek. – PPIK 3, 1997, s. 363–366].

Божилков, И. 2011 – Иван Божилков. Българската архиепископия XI–XII век. Списъкът на българските архиепископи. София, 2011. [Ivan Bozhilov. Balgarskata arhiepiskopia XI–XII vek. Spisakat na balgarskite arhiepiskopi. Sofia, 2011].

архиепископия, докато в същото време тя в структурно отношение вече има собствена съставляваща я епархийска мрежа (което характеризира митрополитските църковни провинции), неизбежно води до особен, различен от на ординерните архиепископии, и най-малкото автономен статут на българската архиепископия. Нейното създаване в този ѝ вид вече е прецедент, непознат за традициите на източните църкви дотогава и този прецедент, с оглед на канонично нерегламентираното до този момент понятие *автономна архиепископия* (а и въобще *автономна църква*), неизбежно препращал към друг, по-различен прецедент, който обаче изглеждал най-близко до него и който вече бил отдавна познат на църковната традиция, а именно – особения и неоспоримо самостоен статут на Кипърската архиепископия.

Божилев, И. 2017 – Иван Божилев. История на средновековна България. Том II: Християнска България. София, 2017. [Ivan Bozhilov. Istoria na srednovekovna Balgaria. Tom II: Hristiyanska Balgaria. Sofia, 2017].

Божилев, И., В. Гюзелев 1999 – Иван Божилев, Васил Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. (История на България в три тома. Том I). София, 1999. [Ivan Bozhilov. Vasil Gyuzelev. Istoria na srednovekovna Balgaria VII–XIV vek. (Istoria na Balgaria v tri toma. Tom I). Sofia, 1999].

Василевски, Т. 1997 – Тадеуш Василевски. Датата на покръстването на българите. – Във: Василевски, Т. България и Византия IX–XV век. София, 1997, с. 31–42. [Tadeysh Vasilevski. Datata na pokrastvaneto na balgarite. – Vav: Vasilevski, T. Balgaria i Vizantiya IX–XV vek. Sofia, 1997, s. 31–42].

Георгиев, П., С. Витлянов 2001 – Павел Георгиев, Стоян Витлянов. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001. [Pavel Georgiev, Stoyan Vitlyanov. Arhieriskopiyata – manastir v Pliska. Sofia, 2001].

Голубинский, Е. 1871 – Евгений Голубинский. Краткий очерк истории православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской. Москва, 1871 (= 2-ро изд. 1911). [Evgeniy Golubinskiy. Kratkiy ocherk istorii pravoslavnyh tserkvey Bolgarskoy, Serbskoy i Rumynskoy ili Moldo-Valashskoy. Moskva, 1871].

Гюзелев, В. 1969 – Васил Гюзелев. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. София, 1969. [Vasil Gyuzelev. Knyaz Boris Parvi. Balgaria prez vtorata polovina na IX v. Sofia, 1969].

Гюзелев, В. 2006 – Васил Гюзелев. Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение. София, 2006. [Vasil Gyuzelev. Pokrastvane i hristiynizatsia na balgarite. Izvorovedchesko izsledvane s prilozhenie. Sofia, 2006].

Гюзелев, В. 2007 – Васил Гюзелев. Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство (VII–XI в.). Фондация „Българско историческо наследство“. Пловдив, 2007. [Vasil Gyuzelev. Kavhanite i ichirgu boilite na balgarskoto hanstvo-tsarstvo (VII–XI v.). Fondatsia „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“. Plovdiv, 2007].

Златарски, В. 1908 – Васил Златарски. Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Историко-критическо изследване. – СбНУ, XXIV (6), София, 1908. [Vasil Zlatarski. Izvestia za balgarite v hronikata na Simeona Metafrasta i Logoteta. Istoriko-kriticheskoto izsledvane. – SbNU, XXIV (6), Sofia, 1908].

Златарски, В. 1923–1924 – Васил Златарски. Намереният в Албания надпис с името на княз Борис-Михаила, Slavia II, 1923–1924, с. 61–91. [Vasil Zlatarski. Namereniat v Albania nadpis s imeto na knyaz Boris-Mihaila, Slavia II, 1923–1924, s. 61–91].

Златарски, В. 1971 – Васил Златарски. История на българската държава през Средните векове. Том 1, част 2 (=1-ро изд. 1927). [Vasil Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez Srednite vekove. Tom 1, chast 2 (=1-ro izd. 1927)].

Иречек, К. 1878 – Константин Иречек. История болгар. Одесса, 1878. [Konstantin Irechek. Istoria болгар. Odessa, 1878].

Йорданов, И. 2001 – Иван Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001. [Ivan Yordanov. Korpus na pechatite na srednovekovna Balgaria. Sofia, 2001].

Йорданов, И. 2008 – Иван Йорданов. България при Борис I (852–889, +907). Приносът на сфрагистиката. – В: Християнска култура в Средновековна България. В. Търново: Фабер, 2008, с. 44–47. [Ivan Yordanov. Balgaria pri Boris I (852–889, +907). Prinosat na sfragistikata. – V: Hristiynska kultura v srednovekovna Balgaria. V. Tarnovo: Faber, 2008, s. 44–47].

Кънев, Н. 2019 – Николай Кънев. Била ли е Българската църква автокефална преди въздигането ѝ в ранг на патриаршия? – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Том 2. Велико Търново, 2018, с. 416–436. [Nikolay Kanev. Bila li e Balgarskata tsarkva avtokefalna predi vazdiganeto ѝ v rang na patriarshia? – Godishnik na Istoricheskia fakultet na Velikotarnovskia universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, Том 2. Veliko Tarnovo, 2018, s. 416–436].

Николова, Б. 2007 – Бистра Николова. За „Исаия епископ на България“ от един печат. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3, ч. 2, 2007, с. 49–57. [Bistra Nikolova. Za „Isaya episkop na Balgaria“ ot edin pechat. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 3, ch. 2, 2007, s. 49–57].

Николова, К. 2009 – Калина Николова. Княз Борис I. Библиография. Шумен, 2009. [Kalina Nikolova. Knyaz Boris I. Bibliografia. Shumen, 2009].

Рънсиман, С. 1993 – Стивън Рънсиман. История на Първото българско царство. София, 1993. [Stivan Ransiman. Istoria na Parvoto balgarsko tsarstvo. Sofia, 1993].

Сказание, 2007 – Сказание за железния кръст. Превод: Мария Спасова. – В: Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов. „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007, с. 191–211. [Skazanie za zheleznia krast. Prevod: Maria Spasova. – V: Kaloyanov, A., M. Spasova, T. Mollov. „Skazanie za zheleznia krast“ i epochata na tsar Simeon. Veliko Tarnovo, 2007, s. 191–211].

Соколов, М. 1879 – Майтвей Соколов. Из древней истории болгар. Санкт-Петербург, 1879. [Maytvey Sokolov. Iz drevney istorii болгар. Sankt-Peterburg, 1879].

Anastasius Bibliothecarius 1852 – Anastasii Bibliothecarii Historia de vitis Romanorum Pontificum. – PL, t. 128, Paris, 1852: Vita Nicolai I pa-

pae, col. 1357–1378, §§ 577–612; Vita Hadriani II, papae, col. 1379–1395, §§ 613–640.

Grégoire, H. 1939 – Henri Grégoire. Une inscription datée au nom du Boris-Michael de Bulgarie. – Byzantion, XIV, 1939, p. 227–234.

Johannes VIII papa. Epistolae: Johannes VIII papa. Epistolae. – MGH, Ep, vol. VII.

Responsa, 1940 – Responsa Nicolai I Papae ad consulta Bulgarorum (anno 866) Iterum recensuit et in Bulgaricum vertit D. Detschew. Serdicae, Typis expressit Officina Aulica, 1940.

Vaillant, A., M. Lascaris 1933 – Vaillant, A., M. Lascaris. La date de la conversion des Bulgares. – Revue des études slaves, XIII, 1933, p. 5–15.

Zacos, G. 1984 – Georgios Zacos. Byzantine Lead Seals. Vol. II. Compiled and edited by J. Nesbitt. Berne, 1984.

СЪКРАЩЕНИЯ

ППИК – Проблеми на прабългарската история и култура.

СБНУ – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.

MGH, Ep. – Monumenta Germaniae Historica, Epistolae.

PL – J.-P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series latina, 1–226. Paris, 1844–1866.